

EBÛ SAÎD MUHAMMED el-HÂDİMÎ'nin MECÂMIU'İ-HAKÂİK ADLI ESERİ

Prof. Dr. Orhan ÇEKER

Hicri 12. (Miladi 18) asrın büyük alimlerinden Ebu Said Muhammed el-Hadimi Hz.lerinin pek çok eseri arasında Mecamiu'l-Hakaik de bulunmaktadır.

Tabir olarak "Hakikatlerin toplandığı, derlendiği yerler" demek olan bu isim sonuç itibariyle "Hakikatler Mecmuası, Dergisi" manasını ifade eder.

Bu tebliğimizde eseri tanıtırken, eserin matbaa-i Amire 1308\1890 tarihli ve 47 s. lik baskısını esas alacağız. Söz konusu baskı Iğın'lı İbrahim'in Tashihiyle yapılmıştır. Naşiri, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Müdürü Hacı Ahmet Hulusi'dir.

Eseri tanıtırken önce özelliklerini, sonra da usul ve kaideler yönüyle muhtevasını söz konusu yapıp bir neticeye gideceğiz.

A. ESER'in ÖZELLİKLERİ

Eserin özelliklerini şöylece maddeleyebiliriz:

1. Eser, Arapça olarak yazılmıştır. Hz. Hadimi'nin yaşadığı devrin ilim dilinin Arapça olması hasebiyle eser bu dilde kaleme alınmıştır ki bu durum müellifin Arapça'ya vukufiyetini ifade eder. Eserde kullanılan dil, eski arap müelliflerin dilinden farklı değildir.

2. Hanefi mezhebine ait bir Fıkıh Usulü kitabıdır. Ancak pekçok yerde diğer mezheblerin de görüşlerini zikreder. Bu yönüyle eser nisbeten bir mukayeseli Fıkıh Usulü eseridir.

3. Eser, diğer klasik usul eserlerinden farklı olarak külli kaidelere hayli yer vermiştir. Bu bakımdan da usul kitabı olmakla birlikte bir Kavaid-i Külliye eseridir. Kitabın sonuna eklenen bu kaidelerin sayısı 150'nin üzerindedir.

4. Konular kısa ve öz olarak ifade edilmiştir. Buna paralel olarak cümlelerde kapalılık meydana gelmiş ve eser, şerhlere ihtiyaç duyurmuştur.

5. Zaman zaman Mecamiu'l-Hakaik'a şerhler yazılmıştır. Bu şerhlerin dört tanesi şunlardır:

Muhammed b. Mustafa el-Konevî tarafından yazılmış olan Şerhu Mecami'l - Hadimi. İkincisi: Hadimi Hazretlerinin oğlu Abdullah'ın yazmış

olduğu Menafiu'd-Dekaik Şerhu Mecami'l - Hakaik. Üçüncüsü: Güzelhisarlı Mustafa b. Muhammed tarafından yazılmış ve 1246\1830 yılında tamamlanmış olan Menafiu'd - Dekaik fi Şerhi Mecami'l - Hakaik. Dördüncüsü: Necip el-Ayıntabi'nin Şerhu Mecami'l-Hadimi.

6. Eser kısa ve öz olarak yazıldığı için bir ders kitabı mahiyetindedir. Öyle anlaşılıyor ki Hadimi, bu eserini bir ders kitabı olsun diye hazırlamış ve talebelere okutmuştur.

7. Eserin, konuları tasnifi fevkalededir. Mecami' ve benzeri Fıkıh Usulü kaynakları, zamanındaki Fıkıh Usulü sistematigine ön ayak olmuştur.

8. Bir konuyu ele alırken önce en kısa bir ifade ile onun tarifini yapar sonra örneğini verir. Bundan sonra da ilgili hükmü söyleyip mezhebler arasında mukayeselere gider. Mukayese daha çok Hanefi ve Şafii mezhepleri arasında yapılmıştır. Yer yer tercihlere de yer verilmiştir.

9. Hadimi, genellikle mutaasıp davranmamıştır. Ancak eserin hatime kısmında bir bakıma doğru, bir bakıma da münakaşa götürür ifadeler yer vermiştir. Bu cümlelere eserin muhtevasını arzederken temas edeceğiz.

10. Hadimi, Mecamiu'l - Hakaik'da, Molla Hüsrev (885\1480)'in Mirkatu'l - Vusul adlı eserinden istifade etmiştir. Ancak Hadimi, Molla Hüsrev'in temas etmediği noktalara temas etmek ve kendi mütealaalarını da katmakla eserini orijinal olacak şekilde hazırlamıştır. Eserinde getirdiği örneklerde bu husus göze çarpar.

B. ESER'in MUHTEVASI

Mecamiu'l - Hakaik bir mukaddime (giriş), iki bab (bölüm) ve iki hatime (sonuç)'den meydana gelmiştir.

Hadimi esere, sünnet gereğince besmele, hamdele ve salvele ile başlar. Başlangıç cümlelerinin aslı şu şekildedir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على رسوله محمد وأله وصحبه أجمعين. وبعد: فهذه مجامع الحقائق والقواعد، وجوامع الروايق الفوائد من الأصول كافية في الوصول. شرعته بالتماس الإخوان يسر الله تعالى ختامه في قريب الأوان متوكلا على الديان. هو حسبي وعليه التكلان.

Bundan sonra Müellif mukaddime kısmında Fıkıh Usulü'nün tarifini yapar, bu ilim dalının konusunu ve gayesini söyler. O, Fıkıh Usulünü "Tafsili delillerinden fıkhî (hükümlerin) çıkarılmasını sağlayan bir ilimdir"⁽¹⁾. şeklinde

tarif edip bu ilmin gayesini de "İki cihan saadetini kavuşmak için Allah'ın hükümlerini bilmek"⁽²⁾ diye belirttikten sonra mukaddimeyi bitirir.

Mecamiu'l - Hakaik, büyük bir kısmı sistemli şekilde usul konularını ele aldığı için hem bir usul kitabı, sonunda 150'den fazla kaideye yer verdiği için hem de bir Kavaid-i Külliye kitabıdır. Kitabın mukaddime, 1 ve 2. bablar ile birinci hatime kısmı Fıkıh Usulü, 2. hatime kısmı ise Kavaid-i Külliye'ye dairdir. Bu bakımdan eserin muhtevasını iki yönden ele almamız gerekmektedir: 1. Usul Yönünden, 2. Kavaid-i Külliye yönünden:

1. Usul Yönünden

Eserin mukaddime, her iki babı ve 1. hatimesi Fıkıh Usulü'ne tahsis edilmiştir. Kendinden daha önce bahsettiğimiz mukaddime kısmı Fıkıh Usulü'ne giriş mahiyetindedir. Eserin 36. sahifesine kadar süren 1. babında ise şunlar söz konusu yapılmıştır:

Müellif, 1. babda Fıkıh Usulü'nde söz konusu edilen delillerden bahseder. Normal sıraya göre başta kitab (Kuran-ı Kerim)'i anlatır. Kitabın tarifini "Peygamberimiz Muhammed (S.A.S.)'e indirilmiş ve ondan tevatüren nakledilmiş nazımdır"⁽³⁾ diye verdikten sonra Kuranla ilgili kıraatlardan söz eder.

Daha sonra Kur'an lafızlarını anlamakla ilgili diğer konulara geçer. Âmm ve Hass'ın tarifini verip hükümlerini söyledikten sonra "sebebin hususiliği hükmün umumiliğine mani değildir"⁽⁴⁾ esasını anlatır⁽⁴⁾.

Sıra Arapçadaki harflerin ve edatların manalarını beyan etmeye gelir. Bunları tek tek verdikten sonra mefhumu muvafakat ve muhalefeti, mutlak ve mukayyedi, mutlakın mukayyede hamlini ve müşterek lafızları söz konusu yapar.

Zahir, nass, müfesser ve muhkem lafızların açık lafızlar olduğunu, bunların kapalı lafızlardan hangisinin karşıtı bulunduğunu söyler: Zahirin zıddı hafi, nassın zıddı müşkil, müfesserin zıddı mücmel ve muhkemin zıddı müteşabihtir⁽⁵⁾.

Bu arada müteşabihi الم gibi müteşabihu'l-lafz ve الاستواء gibi müteşabihu'l-mefhûm diye ikiye ayırır.

(1) Mecâmi',s.2, İstanbul, 1308. علم يتوصل به إلى استنباط الفقه من أدلته التفصيلية

(2) معرفة أحكام الله تعالى لينال بسعادة الدارين a.e. s.3.

(3) النظم المنزل على رسولنا محمد صلى الله عليه وسلم المنقول عنه تواتراً. s.3.

(4) s. 4 vd.

(5) s. 8 vd.

Hadimi, müteşabihu'l-lafzın bizler tarafından anlaşılma imkânının bulunmadığını kayıt eder. "İstiva", "Allah'ın eli" gibi müteşabihu'l-mefhumun ise yorumlanmasından kaçınılmasını söyler. Her ne kadar müteahhirûn bunu caiz görse bile Hadimi bu noktada selefeye uyulması tavsiyesinde bulunur⁽⁶⁾.

Daha sonra Hadimi hakikat ve mecazı tarif eder ve mecazın çeşitlerini sayar⁽⁷⁾.

Arkasından, lafzın manaya delalet yollarından söz eder, emir konusunu gündeme getirir. Fakat emir konusunun arasında ikinci defa olarak mefhûm çeşitlerini ve istishab adlı delili bahis mevzûu yapar. Nehiy konusunu da ihmal etmez. Bu arada ilham ve rüyanın Peygamberlerin dışındaki kimseler için delil olmayacağını söyler⁽⁸⁾.

Bundan sonra müellif edâ ve kazanın mahiyetlerinden ve beyandan bahseder. Beyan-ı tebdîlin nesh demek olduğunu söyler ve neshi anlatır⁽⁹⁾.

Sıra ikinci ana delil Sünnete gelmiştir: Hadisin kısımları, ravide aranan şartlar, hadisin sıhhatının kabul edilebilirlik şartları⁽¹⁰⁾.

Daha sonra Hadimi, geçmiş şeriatların bizim için delil olup olmayacağı konusunu ele alır. Bunun teferruatından olarak Resûlullah (S.A.S.)'in kendinden önceki Peygamberlerin şeriatlarıyla ibadet edip etmediği meselesini söz konusu yapar. Bu meselede en doğru görüşün "Hayır, ibadet etmemiştir" şeklindeki görüş olduğunu kayıt eder. İmam Gazzalî'nin bu hususta sükûtu tercih ettiğini söyler⁽¹¹⁾.

Arkasından müellif, sahabi ve tabiilerin ictihadlarının bizim için delil olup olmadığı hususunu söz konusu yapar.

Hemen arkasından da icma konusuna geçer. İcmaı tarif ettikten sonra kavli ve amelî icma şeklinde kısımlara ayırır ve amelî icmanın örf olduğunu açıklar. Bu arada "Örfen mârûf olan şey, şart koşulmuş gibidir" kaidesini zikreder⁽¹²⁾.

(6) s. 9.

(7) s. 10 vd.

(8) s. 17.

(9) s. 24.

(10) s. 25.

(11) s. 28.

(12) s. 29.

Bundan sonra dördüncü aslı delil olan Kıyasa sıra gelir. Kıyas üzerinde uzunca durduktan sonra 1. babı tearuz ve tercih konusu ve ilgili esaslarla bitirir.

Kısa olan 2. babda ise Müellif hükmü tarif eder, azimet ve ruhsatı, farz ve vacibi, sünneti, haram ve mekruhu hükmün kısımları olarak ele alır.

Usûle dair olan 1. hatimenin başında Müellif "Eşyada aslolan mubah olmaktır" veya "Eşyada aslolan haram olmaktır" kaidelerinin münakaşasını verir. Hanefilerin çoğunluğu ikincisini seçmekle bereber onlardan el-Kerhî gibi bazıları mubah şeklindeki birincisini kabul etmişlerdir, der⁽¹³⁾.

Bundan sonra Teklifi ve Vad'i diye ayrılan hükmün vad'i'si üzerinde durur. Böylece hâtimenin başında ele aldığı hüküm bahsini tamamlamış olur. Vad'i hükmün gereği olarak sebep ve şarttan, bu arada bunların illet ile irtibat ya da farklarından bahseder⁽¹⁴⁾.

Daha sonra Hakim'den, husn ve kubuh meselelerinden, aklın bunlarda etkili olup olmadıklarından söz eder. Arkasından mahkûmun bihin kısımlarını, Allah ve kul haklarını ele alır.

Sıra artık mahkûmun aleyh yani mükelleflere gelmiştir. Mükellef sayılan şahıslar, ehliyet ve arızaları.

1. Hatimeyi de ictihad ve ifta konusu ile kapatır. Hâdimi Hz.leri, ictihadı "Fakihin, bir şer'i hüküm hakkında bir kanaata sahip olması için bütün gücünü sarfetmesi" diye tarif eder⁽¹⁵⁾. Ona göre ictihadla varılan kanaat zannı galip hükmündedir. Müctehid isabet de hata da eder. Hak Allah katında tektir. İctihadın bölünüp bölünmeyeceği ihtilaflıdır fakat en doğrusu bölünememesidir. İctihad ictihadı nakzetmez. Bizim mezhebimiz (Hanefi) doğrudur, hata etmesi muhtemeldir. Muhaliflerimizin mezhebi ise hatadır, doğru olması muhtemeldir⁽¹⁶⁾. Bu son cümlede olduğu gibi münakaşa ve izah edilmeye muhtaç ifadelere de rastlıyoruz. Mesela "Bizim (Hanefi) fakihlerin görüşlerine muhalif bir âyet ve haber (hadis...) ya neshedilmiştir ya te'vil, ya tahsis veya tercih olunmuştur, şeklinde yorumlanır, değilse bu haber onlara ulaşmamıştır şeklinde yorumlanmaz. Fukahanın sözleri nasslara tercih edilir..."⁽¹⁷⁾

(13) s. 37.

(14) s. 37-39.

(15) s. 43.

(16) s. 43.

(17) s. 44.

cümleleri bunlardandır.

Müellif merhum, itikadi konularda taklidin caiz olup olmadığına da temas eder ve bunun caiz olmadığını söyler⁽¹⁸⁾.

2. Kavaid-i Külliye Yönünden :

Mecami'u'l - Hakaik, ikinci hatimeyi kavaid-i külliyeye tahsis ettiği için aynı zamanda bir fıkhi kaideler kitabıdır. Şurası da var ki burada kaideler şerhdilmeksizin sadece zikir olunmakla yetinilmiştir. Yanlızca ikinci hatimede 155 civarında kaide mevcuttur. Eserin içerisinde çeşitli vesilelerle geçen kaideleri hesaba katacak olursak Mecami'de 170-180 civarında kaide vardır diyebiliriz. Diğer kavaid kitaplarına göre bu, önemli bir rakamdır. Mukayese imkânımız olsun diye birkaç örnek verecek olursak:

Hanefilerin en eski kavaid kitabı hicri 3-4. asırlarda yaşamış olan Ebu Tahir ed-Debbas'ın Risale'si 17 kaideyi, 4. asırda yaşamış olan el - Kerhi'nin Mecmuası 37 kaideyi, Mecelle 99 kaideyi ihtiva etmektedir. İşte Mecami' bu yönüyle usul kitaplarından ayrılır.

Külli kaide şöyle tarif edilebilir: Şamil olduğu mes'elelerin büyük çoğunluğuna uygulanabilen ğâlibî hükümdür⁽¹⁹⁾. Mesela "Adet muhakkemdir" kaidesi insanlar arasında her hangi bir niza çıktığı zaman hakkı tesbit konusunda örf ve adete bakılacağını, onun hakem olacağını ifade eder. Belli sınırlar dahilinde bu kaide ilgili her mes'elede geçerlidir. Ama örfün hilafına tarafların dermeyeran ettikleri bir şart veya nass varsa o hususta o şart veya nass geçerli olur, örfe itibar edilmez. Diyelim ki örfte, bir araba satıldığı zaman onunla beraber bazı alet ve edevatın müşteriye verilmesi adeti varsa o adet gereğince, söylenmese bile o eşyaların da verilmesi zaruridir. Fakat "Şu eşya hariçtir" diye baştan bir şart konuşulmuşa o eşya o örften hariç kalır.

İşte buna benzer kaidelere "Fıkıh Kaideleri" veya "Külli Kaideler (Kavaid-i Külliye)" denilir.

Burada Mecami'de geçen kaidelerin hepsini zikretmeyeceğiz. Ancak tesbit edebildiğimiz kadarıyla Mecelle'nin ilk yüz maddesi arasında lafzan yer almayanları arz etmekle yetineceğiz:

1. Helal ve haram ictima etse haram helale ğalip gelir.
2. Haram kılıcı ile helal kılıcı ictima etse haram kılıcı ğalip gelir.
3. Ayn olan şeylerden ibra, dava (iddia) etmedikçe, caiz değildir.

(18) s. 43.

(19) Bkz. Hamevî'nin el-Eşbah şerhine atfen Zerka, el-Medhal, 2/946, Dımaşk, 1387.

4. İvazın cüzleri, muavvazın cüzlerine göre taksim olunur.
5. Şer'i hükümler için sebep (delil) aranır.
6. Bir şeyin devamı aslı (nın devamı) ile kaimdir.
7. Müctehidin bir hükmü söylemesi (duruma göre) vücut veya nedb ifade edebilir.
8. Yeminler, lafızlara göre muteber olur, niyetlere göre değil.
9. Mubah işler, başkasına eza etmemekle mukayyedir.
10. İkrar, red ile merdud olmaz.
11. Başkasının aleyhine ikrar geçersizdir.
12. Bir şeyin helal veya haramlığı taharet veya necisliği hakkında bir asıl (hüküm) sabit olduğu zaman bu (hüküm) ancak yakın ile zail olur.
13. Hükmün bekası, sebebin bekasına muhtaç değildir.
14. Kuvvetlinin zayıfa bina edilmesi fasiddir.
15. Haklar mücerred olarak satılamaz.
16. Deynin deyn ile mübadelesi batıldır.
17. Tabi' metbudan önde olmaz.
18. Tercih, illetlerin çokluğuna göre olmaz.
19. İnsanın, kendi mülkünde tasarrufu ancak, komşu zarar görmezse, sahihtir.
20. (Başka bir hükme göre) maslahatı (te'min) çokluğu tercih sebeplerindendir.
21. Borcun, borçlunun (rızası olmaksızın alacaklıdan) başkasına temlikî caiz değildir.
22. Tenakuz, ikrarın mukırr aleyhine sıhhatine mani değildir.
23. Mücib mevcut olunca mücebin (aynıca) söylenmesine gerek yoktur.
24. Nass ibare tahsisi gerektirir.
25. Daru'l - İslam'da cehalet özür değildir.
26. (Kendisine ihtiyaç duyulmayan hükümlerde) cehalet, özür olarak kabul edilir.
27. İletinin ortadan kalkmasıyla hüküm ortadan kalkmaz.
28. Hüküm (bir şeyin) cinsine göre verilir, cüz'iyatına göre değil.
29. Şüpheli şeylerde hürmet sabit olur.
30. (Şer'an) vacip olmayan bir şey verildiği zaman geri istenir.

31. Bir maksatla verilen şeyin geri istenmesi caizdir.

32. (Rivayetler) tek tek zann ifade etse bile aklî delille desteklenmesi şartıyla (o rivayetlerin) mecmunun kesinlik ifade etmesi mümkündür.

33. Borçlar misliyle ödenir.

34. İkrardan rucu' batıldır.

35. (Hükmün) sirayeti şer'i hususlardandır.

36. İbadetlerin sabit oluşunda şüphe (onun sıhhati için) kafidir.

37. Vâkıfın şartı Şariin nassı gibidir.

38. Birşey, sadece, bütün yönlerden başkasıyla aynı olduğu zaman ona ilhak edilir.

39. Şeriat, hücceti sadece beyyine, ikrar ya da yeminden çekinmeden ibaret saymıştır.

40. Teaddi sebebiyle tazminat vermek muavezat (bedelli müamelelere) a mahsustur. (NOT Teaddi sebebiyle tazminat teberruatta söz konusu olur.)

41. Zulmün ortadan kaldırılması vacip, öylece bırakılması haramdır.

42. Örf, ancak fukahanın ictihadına aykırı düşmediği zaman hüccet olur.

43. Kayıtlara bağlı hükümde itibar, son kaydadır.

44. İtibar, söylenmiş sözedir; Kasta değildir. (Talak, azadlama, kısastan afv gibi konularda).

45. İcma dışında ictihad, delili sabit olmadıkça bağlayıcı değildir.

46. İlet kendi cinsinin (makisun aleyh) çokluğu sebebiyle tercih olunur.

47. Birşeyin hükmünün sabit olmayışı, şartlarının sabit olmayışındandır.

48. İnsanlardan zararı def etmek için zahirle amel etmek asıdır.

49. Cahil için fetva, müctehid için ictihad gibidir.

50. Bir asla mahsus fer'in varlığı, aslın varlığına delalet eder.

51. Şer'an mücade olunmayan her şart batıldır.

52. Vesileler, maksatlar hükmündedir.

53. Birşeyin özelliklerini taşıyan başka birşey, o şeyin hükmünü taşımayabilir.

54. Hüküm aynı olduktan sonra sebebin ayrılığına itibar yoktur.

55. Bir kişi, başkasının rızası olmadıkça onun lehine mülkiyet isbat edemez.

56. Hakiki (mananın) tağyirinde niyetin tesiri yoktur.

57. Ayn'ların te'cili geçersizdir.

58. İtikadi hususlarda zanna itibar yoktur.

59. Buluğdan önce çocuğun (fiili) kerahetle tavsif olunmaz.

60. Niyabet, vekâlet veya velayetin dışında birisi başkası yerine hasım (davacı) kabul edilmez.

61. Hatta (el yazısına) itibar edilmez ve onunla amel olunmaz.

62. Yeni bir hak ortaya çıkmadıkça umumi ibradan sonra dava, ru'yet edilmez.

63. Menfeat tek başına bulunmaz.

64. Kâdînin hükmü şer'a uygun olursa geçerlidir.

65. Sultan'a, ma'siyette itaat yoktur. İtaat ma'rufta vardır.

66. Cüz'i arızalar sebebiyle asli hüküm sakıt olmaz.

67. Meşekkat umumi olunca hüküm hafifler.

68. Farz ve bid'at arasında mütereddid olan şeyi yapmak evla, sünnet ve bid'at arasında mütereddid olan şeyi terketmek evla, vacip ve bid'at arasında mütereddid olan şeyi yapmak evladır.

69. Zulme uğrayan, başkasına zulmedemez.

70. Cüz'i misal, külli kaideyi bozmez.

71. Bir şartta bağlı olan şey, o şartın sabit oluşuyla sabit olur, o şartın sübutundan önce mevcut değildir.

72. Birşeyi yapıp yapmadığında şüphe eden kimsenin o şeyi yapmamış sayılması asıldır.

73. Şer'an vacip olan şey (ayrıca) hakimın hükmüne muhtaç değildir.

74. (Şer'an) vacip olan şey, (insanın) sağ - salim olmasına bağlı değildir. Ama mübah olan şey sıhhate bağlıdır.

75. Muayyen bir (mikdara) bağlı olmayan vacip, azlık veya çoklukla değişiklik arzetmez.

76. Müşterek lafzın muhtemel mânalarından birisi, hakim kanaatla tercih edilebilir.

77. Maksud olması mümkün olmayan birşey tasarrufa, tebean dahil olabilir.

78. Fer', aslın sakıt olmasıyla sakıt olur.

79. (Mahkemede) yemin daima (birşeyin) olmadığı hakkında yapılır.

SONUÇ

1. Mecamiu'l - Hakaik, bir usul ve kavaid - i külliye eseridir.
2. Kavaid-i külliye yönüyle Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'nin başta gelen kaynaklarındanidir.
3. Arapça olan eser, usul ve kavaid konusunda bir ders kitabı mahiyetindedir.
4. Usuldeki sistemetiği, çağdaş Fıkıh Usulü kitaplarına örnek olacak vasıftadır.
5. Eser, meseleleri veciz bir şekilde ele aldığı için şerhlere ihtiyaç duymuştur.
6. Şerhli bir tercemesinin, hukuk araştırmalarına katkıda bulunacağı kanaatindeyiz.